

De ontdekking van de recente neushoorns

Kees Rookmaaker

SUMMARY

This article describes the discovery of the five recent species of rhinoceros.

Inleiding

Er zijn vijf soorten recente neushoorns. Vandaag kan deze uitspraak nauwelijks nog bestreden worden. Dit is lang niet altijd zo geweest. Er zijn sinds 1758, het jaar waarin de *Systema Naturae* van Linnaeus verscheen, zo'n 65 verschillende namen aan recente neushoornsoorten (38) of ondersoorten (27) gegeven. Daaruit blijkt wel dat de éénstemmigheid betreffende het aantal recente soorten van relatief jonge datum is. In dit artikel zal ik proberen een kort overzicht te geven van de historische ontwikkeling, die geleid heeft tot het eerste onderscheid in vijf soorten. Ik zal hierbij de nadruk leggen op de iconografische voorbeelden en me beperken tot de periode tussen 1500 en het begin van de 19de eeuw. In het geval van de neushoorn kan de iconografie de wetenschappelijke ontdekking van de verschillende soorten zeer goed illustreren. Voor een meer diepgaande bespreking van de verschillende voorbeelden kan ik verwijzen naar het boek van CLARKE (1986) en voor de tweehoornige neushoorn naar ROOKMAAKER (1985).

Dürer's neushoorn

Op 20 mei 1515 kwam er in Lissabon een schip aan met een ongebruikelijk cadeau aan de Portugese heerser, Dom Manuel I. Het was een neushoorn, gegeven door Sultan Muzafar II, leider van de West-Indiase staat Cambaia (nu Gujarat). Het dier moest een gevecht aangaan met een olifant, waarna het als geschenk verstuurd werd aan de paus in Rome. Het werd daartoe verscheept in december 1515, werd onderweg in Marseille door de Franse koning Frans I bewonderd en kwam vervolgens aan het eind van januari 1516 om het leven bij een schipbreuk voor de Noord-Italiaanse kust.

Hij zou allang vergeten zijn als niet Albrecht Dürer op afstand geïnspireerd zou zijn geweest tot het maken van een tekening en een houtsnede, beide gedateerd 1515. Dürer heeft de neushoorn nooit zelf gezien; hij schijnt afgegaan te zijn op een schets die

een vriend uit Lissabon hem heeft opgestuurd. Zijn voorstelling (fig.1) is daarom maar weinig natuurgetrouw, maar tegelijk toont hij wel de essentie van de neushoorn: de zware pantserplaten van de huid, en een grote hoorn vóór op de neus. Om onbekende redenen voegde Dürer ook een spiraalvormig hoorntje toe op de schouders. Dit zogenaamde "Dürer-hoorntje" maakt de lange traditie van naar Dürer gekpieerde neushoornplaten gemakkelijk herkenbaar. Het is tegelijk ook de reden waarom de eerste (vage) berichten over tweehoornige neushoorns niet direkt geleid hebben tot een nader onderzoek naar de verschillen omdat immers het tweede hoorntje ook bij Dürer te zien is, al staat het dan ook op de schouders en niet op de neus.

De invloed van Dürers tekening en houtsnede op zowel de Europese iconografische traditie als op het systematische onderscheid van de verschillende recente neushoorns kan nauwelijks onderschat worden. Dürer is in de loop der eeuwen, zelfs tot vandaag toe, zo vaak nagetekend of bijgewerkt, dat de Dürer-neushoorn te vinden is op alle mogelijke kunstvormen: tekeningen, schilderijen, tegels, tapijten, klokken, borduurwerkjes, meubels, schalen, beeldhouwwerken, enz.

Latere neushoorns levend in Europa

De volgende drie neushoorns die levend naar Europa werden gebracht, hebben veel minder duidelijke sporen achtergelaten. Nummer twee kwam opnieuw vanuit naar Portugal India. Het was, evenals de neushoorn van Dürer, een exemplaar van de Indische soort (*Rhinoceros unicornis*). Dit dier arriveerde rond 1579 en het moet ca. 1587 gestorven zijn. Er is maar weinig over bekend geworden. Eigenlijk de enige voorstelling met enige bekendheid is een in Antwerpen door Philippe Galle in 1586 gemaakte gravure. Die is hier en daar weleens gekopieerd, gewoonlijk herkenbaar aan de opvallende vorm van de onder-

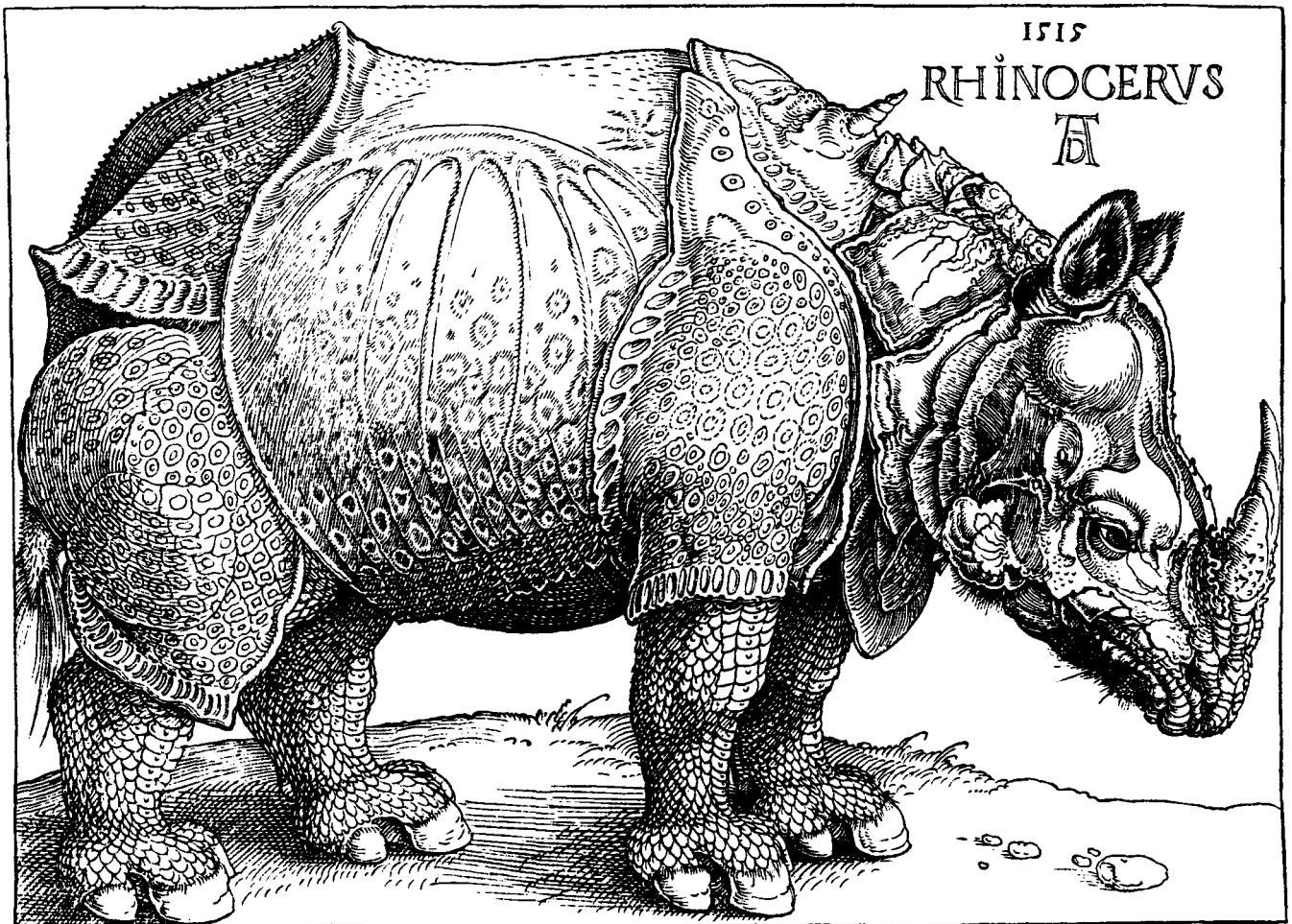

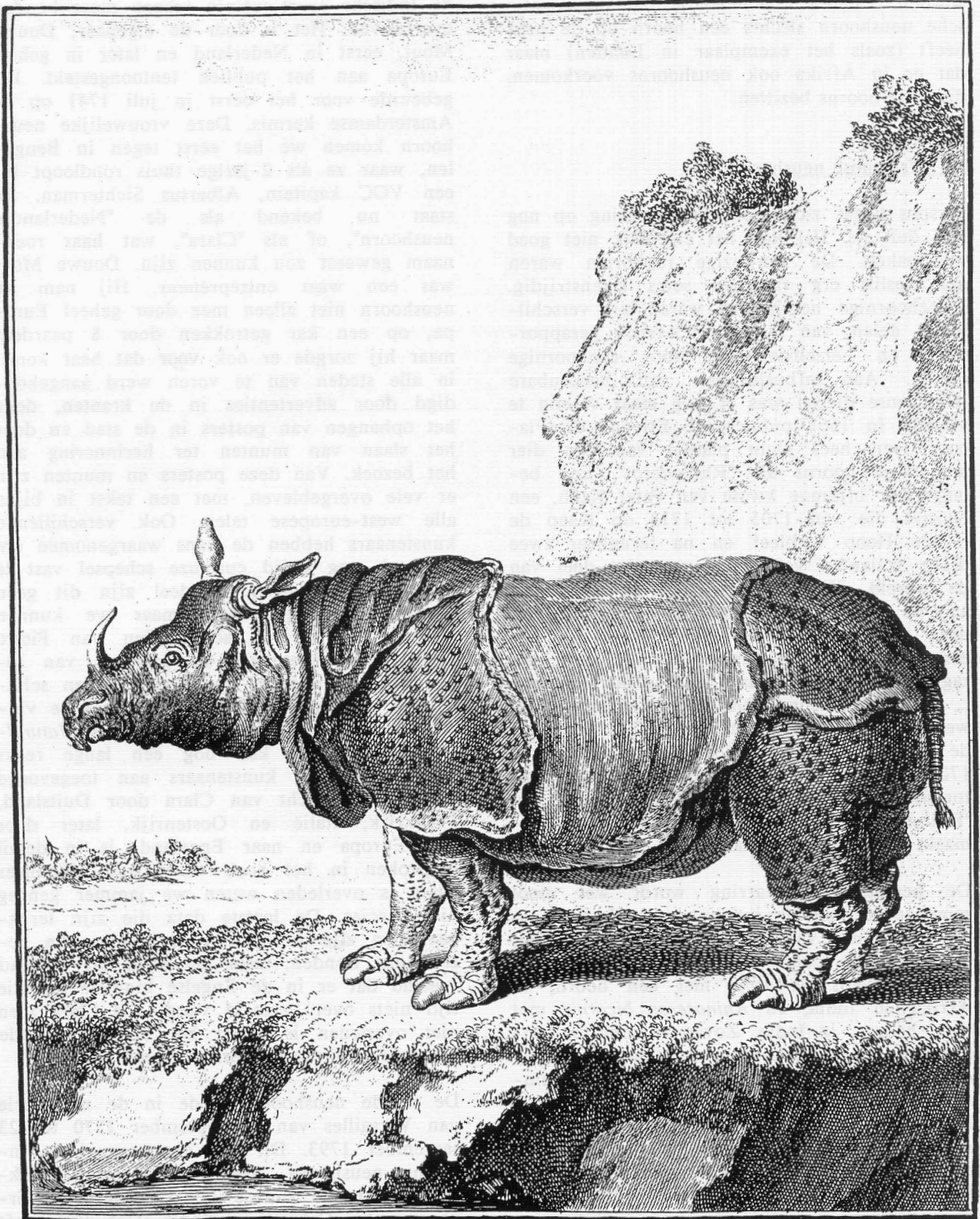
fig. 1: De neushoorn van Dürer, 1515 (*Rhinoceros unicornis*).

zijde van het middenschild, maar van een rivaal voor Dürer's werk is geen sprake. Clarke heeft hieraan een zeernatuurgetrouwe voorstelling van de neushoorn toegevoegd, die bewaard is gebleven in de bibliotheek van keizer Rudolf van Praag. Het is waarschijnlijk dat dit een geschenk was aan de keizer.

De derde neushoorn kwam in 1684 in Engeland aan. Hij kwam van de koning van "Gul-kindall" dat, hoewel we niet meer kunnen achterhalen waar dat was, het in het noordoosten van India gelegen moet hebben. Het dier was in augustus 1684 aangekomen met een schip van de Engelse Oost-Indische Compagnie en werd aan het eind van die maand publiekelijk verkocht. Ene Mr. Langley kocht het dier voor £ 2320, maar was later niet in staat dit gehele bedrag te betalen. De neushoorn werd vervolgens in verschillende Engelse plaatsen tentoongesteld en moet in de loop van 1686 overleden zijn. Iconografisch was dit dier onbelangrijk; hij

werd op dat terrein nog volkomen overschaduwd door de plaat van Dürer.

De vierde neushoorn kwam eveneens naar Engeland, op 1 juni 1739. Over het leven van deze, eveneens Indische, neushoorn is weinig bekend. Na aankomst werd het dier onderzocht en getekend door een Engelse dokter, James Parsons, die daarover op 9 juni 1743 uitvoerig verslag uitbracht aan leden van de Royal Society van Londen. Dze later gepubliceerde lezing (geïllustreerd door zelf gemaakte tekeningen) is om twee redenen belangrijk. Allereerst gaf Parsons hier een duidelijk en biologisch begrijpelijke beschrijving van de Indische neushoorn, waardoor deze soort op een beter fundament werd geplaatst. Op de tweede plaats probeerde hij ook een verklaring te geven voor de verschillende berichten over neushoorns met twee hoorns. Over Dürer kon nog dubbelzinnig gedacht worden, maar Parsons had de neushoorn in Londen nauwkeurig onderzocht en er was geen enkele manier waarop het

LE RHINOCEROS.

fig. 2: Le Rhinoceros (*Rhinoceros unicornis*). Gravure uit de Buffon, Histoire naturelle, 1769, waarvoor Clara model stond.

met een tweehoornige soort vergeleken kon worden. Parsons concludeerde dat de Aziatische neushoorn slechts één hoorn op de neus heeft (zoals het exemplaar in Londen) maar dat er in Afrika ook neushoorns voorkomen, die twee hoorns bezitten.

De Afrikaanse neushoorn

Parsons begaf zich met zijn bewering op nog vrij dun ijs. Hij kon het eigenlijk niet goed waarmaken. De aanwezige rapporten waren ook beslist erg vaag en soms tegenstrijdig. Tweehoornige neushoorns waren uit verschillende delen van Azië en Afrika gerapporteerd en hetzelfde gold voor éénhoornige dieren. Aan afbeeldingen van herkenbare Afrikaanse dieren was er nog maar weinig te vinden. In 1661 publiceerde Etienne de Flacourt een heel klein plaatje van een dier met twee hoorns als "Rhinocerot". Een belangrijker bijdrage kwam van Peter Kolb, een Duitser die van 1705 tot 1713 op Kaap de Goede Hoop verbleef en na terugkeer twee dikke folianten volschreef over dat deel van de wereld. Hierin kwam ook de neushoorn aan de orde en Kolb gaf duidelijk aan dat deze soort altijd twee hoorns heeft. In de eerste Duitse editie van 1719 werd deze paragraaf geïllustreerd met een plaat van een ... Dürer neushoorn! Dit maakte het geheel al weer veel minder overtuigend. Gelukkig was de redakteur van de Nederlandse editie van 1727 in staat een veel mooiere en meer naturalistische plaat toe te voegen van een "Rhinoceros volgens deze beschrijving", gemaakt door Jan Wandelaar.

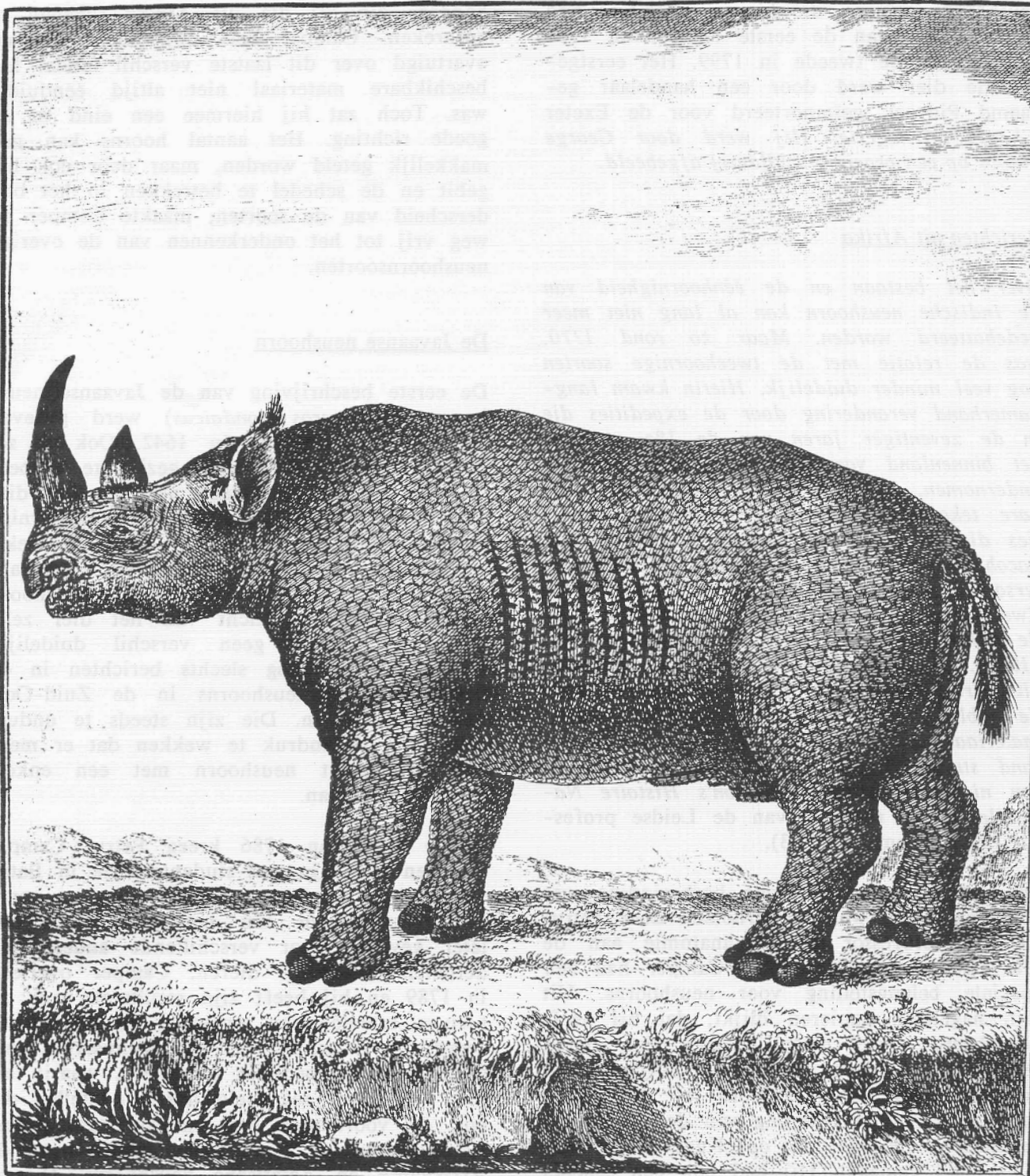
De heersende verwarring wordt wel mooi samengevat door de indeling van Linnaeus in de 10e editie van de *Systema Naturae*. Hij onderscheidde daar twee soorten neushoorns, nl. *Rhinoceros unicornis* met één hoorn, in Afrika en India; en *Rhinoceros bicornis* met twee hoorns, in India. Zowel Parsons en Linnaeus waren op zoek naar een manier waarop de bekende berichten uit den vreemde geïnterpreteerd konden worden. Hoewel vooral de keuze van Linnaeus nogal ongelukkig genoemd mag worden, moeten we beseffen dat er in die tijd niet genoeg materiaal beschikbaar was om alle tegenstrijdigheden op te vangen.

Andere 18e eeuwse neushoorns in Europa

Op 22 juli 1741 kwam de eerste neushoorn levend aan in Nederland. Dit dier heeft er

voor gezorgd dat er over het uiterlijk van de Indische soort weinig vragen meer konden overblijven. Het is door de eigenaar, Douwe Mout, eerst in Nederland en later in geheel Europa aan het publiek tentoongesteld. Dit gebeurde voor het eerst in juli 1741 op de Amsterdamse kermis. Deze vrouwelijke neushoorn komen we het eerst tegen in Bengalen, waar ze als 2-jarige thuis rondloopt bij een VOC kapitein, Albertus Sichterman. Ze staat nu bekend als de "Nederlandse neushoorn", of als "Clara", wat haar roepnaam geweest zou kunnen zijn. Douwe Mout was een waar entrepreneur. Hij nam de neushoorn niet alleen mee door geheel Europa, op een kar getrokken door 8 paarden, maar hij zorgde er ook voor dat haar komst in alle steden van te voren werd aangekondigd door advertenties in de kranten, door het ophangen van posters in de stad en door het slaan van munten ter herinnering aan het bezoek. Van deze posters en munten zijn er vele overgebleven, met een tekst in bijna alle west-europese talen. Ook verschillende kunstenaars hebben de kans waargenomen om dit toch nog altijd curieuze schepsel vast te leggen. Voor een groot deel zijn dit geen meesterwerken geworden, maar we kunnen toch wijzen op de schilderijen van Pietro Longhi, de tekeningen en gravures van Johann Elias Ridinger, de tekeningen en schilderijen van Jean-Baptiste Oudry (ook te vinden als gravure in Buffon's *Histoire Naturelle*)(fig. 2). Hier kan nog een lange reeks minder bekende kunstenaars aan toegevoegd worden. De tocht van Clara door Duitsland, Frankrijk, Italië en Oostenrijk, later door Oost-Europa en naar Engeland, is in detail besproken in het boek van Clarke. Wanneer Clara is overleden weten we jammer genoeg niet precies. De laatste data die zijn teruggevonden zijn in april 1758 tijdens een bezoek aan Londen, maar het is in dat verband vreemd dat er in de Engelse kranten van die tijd niets over vermeld werd. Als Clara toen niet overleden is, moet het toch het einde van haar publieke carrière genoemd worden.

De vijfde neushoorn leefde in de ménagerie van Versailles van 11 september 1770 tot 23 september 1793. Dit was een mannelijke Indische neushoorn, overgebracht naar Frankrijk vanuit de Franse nederzetting Chander-nagor nabij Calcutta in India. Het dier heeft een rustig leven gehad, hoewel dit bijna beëindigd werd door de Franse revolutie. Na zijn dood werd het karkas overgebracht naar het museum in Parijs, waar men hem anatomisch wilde onderzoeken. Het werd derhalve ondergebracht in een grote tent, die dag en

LE RHINOCEROS DU CAP.

fig. 3: Le Rhinoceros du Cap. (*Dicerorhinus bicornis*). Gravure uit de Buffon, *Natuurlijke Historie* (red. Allaman), 1785.

nacht bewaakt werd tegen de honden. De stank werd natuurlijk steeds afschuwelijker, maar daar konden de "anatomistes" wel tegen. Het resultaat van de dissectie, de eerste

in de geschiedenis, werd gedeeltelijk in druk beschreven door Cuvier in 1804, maar de 38 kleurentekeningen die ervan gemaakt werden zijn nooit verschenen (ROOKMAKER, 1983).

Volledigheidshalve kunnen we nog even de neushoorns noemen die hierna naar Engeland kwamen, waarvan de eerste leefde van 1790 tot 1793 en de tweede in 1799. Het eerstgenoemde dier werd door een handelaar genaamd Pidcock geïmporteerd voor de Exeter 'Change Menagerie. Hij werd door George Stubbs op een prachtig schilderij afgebeeld.

Berichten uit Afrika

Over het bestaan en de éénhoornigheid van de Indische neushoorn kon al lang niet meer gedebatteerd worden. Maar zo rond 1770, was de relatie met de tweehoornige soorten nog veel minder duidelijk. Hierin kwam langzamerhand verandering door de expedities die in de zeventiger jaren van de 18e eeuw in het binnenland van Zuidelijk Afrika werden ondernomen. Er zijn redelijk goed herkenbare tekeningen bekend geworden in collecties die daar werden aangelegd door Robert Jacob Gordon, Anders Sparrman, William Patterson, Francois Levaillant en Hendrik Swellengrebel. Hiervoor wil ik verwijzen naar de tekst en illustraties in ROOKMAAKER (1985). Een deel van deze nieuwe informatie uit Afrika werd ook in Europa bekend door de publikaties van Anders Sparrman en door materiaal dat Gordon uit Afrika naar Nederland stuurde, waar het gepubliceerd werd in een nieuwe editie van Buffon's *Histoire Naturelle*, onder redactie van de Leidse professor J.N.S. Allamand (fig.3).

De tijd voor een kritische herbezinning was gekomen. Deze werd ondernomen door Petrus Camper, professor in de anatomie aan de Universiteit van Groningen. Camper had een speciale belangstelling voor neushoorns. Uit zijn nagelaten papieren blijkt, dat hij heeft geprobeerd zoveel mogelijk over deze dieren te weten te komen. Zo had hij bijvoorbeeld correspondentie over Parsons en bezat hij een copie van de tekening van de Afrikaanse neushoorn die Gordon op Kaap de Goede Hoop had gemaakt. Hij had ook een schedel en hoofdhuid van een tweehoornige neushoorn die hij in 1771 uit Zuid Afrika ontving van de gouverneur, Joachim van Plettenberg. Camper schreef in 1782 een uitvoerige 'Natuurkundige verhandeling ... over den rhinoceros met den dubbelen horen...'. Het was een uiteenzetting van alle beschikbare gegevens, aan het eind waarvan Camper concludeerde dat alle Aziatische neushoorns één hoorn en dat alle Afrikaanse neushoorns twee hoorns bezaten. Daarnaast merkte hij op, en dat werd later belangrijk, dat de A-

ziatische dieren ook tanden voorin de mond hadden, die bij die uit Afrika schenen te ontbreken. Camper was nog niet helemaal overtuigd over dit laatste verschil omdat het beschikbare materiaal niet altijd éénvoudig was. Toch zat hij hiermee een eind in de goede richting. Het aantal hoorns kan gemakkelijk geteld worden, maar door ook het gebit en de schedel te betrekken in het onderscheid van de soorten, maakte Camper de weg vrij tot het onderkennen van de overige neushoornsoorten.

De Javaanse neushoorn

De eerste beschrijving van de Javaanse neushoorn (*Rhinoceros sondaicus*) werd gegeven door Jacobus Bontius in 1642. Ook al zei Bontius de neushoorn vaak gezien te hebben, uit zijn beschrijving bleek niet hoe het dier zou verschillen van de andere éénhoornige soort (als in de gravure van Dürer). De tekst van Bontius werd geïllustreerd door een afbeelding van de schedel van een neushoorn en door een zijaanzicht van het dier zelf. Ook hier wordt geen verschil duidelijk. Daarna zijn er nog slechts berichten in de literatuur over neushoorns in de Zuid-Oost Aziatische landen. Die zijn steeds te onduidelijk om de indruk te wekken dat er meer dan één soort neushoorn met een enkele hoorn zou bestaan.

In de loop van 1786 kreeg Petrus Camper van een van zijn oud-studenten die in Batavia werkte, Jacob van der Steege, een compleet skelet van een neushoorn uit Java, later gevolgd door verschillende andere onderdelen van deze dieren. Camper overleed in 1789 en hij heeft zijn resultaten over dit nieuwe osteologische materiaal nooit gepubliceerd. Er is echter wel een manuscript, ongedateerd (vermoedelijk uit 1787), waarin hij met veel meer zekerheid durft te stellen dat ook de voortanden een onmiskenbaar specifiek kenmerk zijn ter onderscheiding van de Afrikaanse en Aziatische neushoorns. Hieruit blijkt dus nog niet direct dat hij een idee zou hebben dat er niet één, maar twee verschillende éénhoornige soorten zouden leven in Azië. Of Camper in de laatste twee jaar van zijn leven dit verschil nog wel gemaakt heeft, is onbekend. Er is slechts een curieuze opmerking in een posthuum uitgegeven brief van hem aan P.S. Pallas betreffende een onderscheid tussen "die beiden asiatischen Gattungen"; verder kunnen we slechts raden (zie ROOKMAAKER & VISSER, 1982).

De Javaanse neushoorn heeft daarna nog enkele jaren moeten wachten totdat hij als aparte soort onderkend werd. Dat gebeurde in Parijs in 1822 door Desmarest aan de hand van een skelet van een jong dier dat door Pierre Diard en Alfred Duvaucel van Java was opgestuurd.

De laatste twee soorten

Om het plaatje compleet te maken, nog even aandacht voor de laatste twee soorten. De witte neushoorn (*Ceratotherium simum*) uit het zuidoosten van het Afrikaanse continent speelt geen rol in de 18e eeuwse berichten. Het dier was gewoon onbekend. Het werd voor het eerst gezien en beschreven door William Burchell in 1817.

De tweehoornige Sumatraanse neushoorn (*Dicerorhinus sumatrensis*) komt in de vroege discussies niet ter sprake. Dit heeft verschillende oorzaken. De tweede hoorn is bij deze soort over het algemeen slechts weinig ontwikkeld en wordt gemakkelijk over het hoofd gezien. In de eerste berichten over Aziatische neushoorns werd van tijd tot tijd gezegd dat het dier twee hoorns zou hebben. Door de vaagheid van de berichtgeving en ook door de onzekerheid betreffende Dürer's

neushoorn met het "Dürer hoorntje" heeft dit nooit kunnen leiden tot vermoedens betreffende het bestaan van een aparte soort in Azië. Vermeld kan slechts worden dat er enkele jaren geleden een tekening werd gevonden in een collectie die Andreas Cleyer in de 17e eeuw aanlegde (ROOKMAAKER, 1985, fig.9). Jammer genoeg zijn in die collectie zowel Afrikaanse als Aziatische dieren te vinden en tegelijk is de tekening niet van zodanige kwaliteit dat hij met zekerheid tot op de soort gedetermineerd kan worden. Toch lijkt het me geenszins onwaarschijnlijk dat dit de eerste afbeelding van een Sumatraanse neushoorn is geweest.

Het eerste gedetailleerde bericht over de Sumatraanse neushoorn kwam van William Bell, die als arts werkzaam was in de Engelse nederzetting van Bencoolen op Sumatra. Hij zond vandaar een beschrijving en enkele tekeningen van een dier, dat in 1792 geschooten was. Hij zond ook een schedel die toen niet direct bestudeerd werd. Dit artikel van Bell van 1793 was de basis voor de eerste beschrijving van deze soort door G. Fischer in 1814. De Sumatraanse neushoorn werd later beter bekend gemaakt door Georges Cuvier in Parijs aan de hand van materiaal dat door Raffles uit Sumatra werd opgestuurd rond 1820.

LITERATUUR

CLARKE, T.H., 1986: The rhinoceros from Dürer to Stubbs, 1515-1799. London, Sotheby Publications.

ROOKMAAKER, L.C., 1983: Histoire du rhinoceros de Versailles (1770 - 1793). Revue d'Histoire des Sciences, 36: 307-318.

ROOKMAAKER, L.C., 1985: De iconografie van de tweehoornige neushoorn van 1500 tot 1800. Bls.227-303 in: C. Kruythoof (red.), Zoom op Zoo. Antwerpen, Royal Zoological Society.

ROOKMAAKER, L.C. en VISSER, R.P.W., 1982: Petrus Camper's study of the Javan rhinoceros (*Rhinoceros sondaicus*) and its influence on Georges Cuvier. Bijdragen tot de Dierkunde, 52: 121-136.

adres auteur:

Drs. L.C. Rookmaaker
Dokter Guepinlaan 23
4032 NH OMMEREN